यज्ञमधुसूदन तथा अर्थसंग्रहः

आचार्य द्वितीय-सत्रार्ध्द छात्राणां कृते ।

चतुर्थ-प्रश्नपत्रम्

१.प्लक्षस्य गुणाः यज्ञमधुसूदनानुसारेण लिखत।

प्लक्षस्य गुणाः।

प्लक्षः कषायकटुकः शिशिरो योनिरोगहृत् ॥
रक्तदोषं रक्तपित्तं दाहं शोफं व्रणं हरेत् ॥1॥
मूर्च्छाभ्रमप्रलापांश्च ह्रस्वपत्रो विशेषतः ॥

२.यज्ञीयवृक्षाणां नामानि गुणाश्च लिखत।

यज्ञियवृक्षाः

पलाशः खदिरः प्लक्षो बटोऽश्वत्थ उदुम्बरः ॥
कृमुको वरणो बिल्वः शमीगर्भो विकङ्कतः ॥1॥
काष्मर्य्यः सरलः सालो देवदारुश्च चन्दनः ॥
इमे यज्ञद्रुमा यज्ञे तत्काष्ठैः पात्रनिर्म्मितिः ॥2॥
रसवीर्य्यविपाकेभ्यो मूलात् पुष्पात् फलाद्दलात् ॥
आकाराद्देशकालादेर्वनौषध्यर्थमुन्नयेत् ॥3॥
एतेषामभिधा रूढ़ा यौगिका दैशिका अपि ॥
निर्द्दिश्यन्ते क्रमात्तद्वद्गुणाः पश्चाङ्गसंगताः ॥4॥

3.यज्ञे निषिद्धवृक्षाणां नामानि लिखत।

निषिद्धवृक्षाः

अथ निषिद्धा वृक्षा अपि स्मर्यन्ते गोभिलादिभिः–

विभीतकः, कोविदारो, नीपतिल्वकबाधकाः ॥

श्लेष्मन्तकोऽरलुर्निम्बो राजवृक्षश्च शाल्मली ॥1॥

दधित्थ इत्यमी वृक्षा निन्दिता यज्ञकर्म्मणि ॥

अनिषिद्धा मध्यमाः स्युर्मुख्यालाभे ततो विधिः ॥2॥

4.देवदारुवृक्षस्य गुणाः लिखत

देवदारुगुणाः ।

देवदारु लघुस्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च॥
रूक्षमं श्लेष्मानिलध्वंसि भूतदोषविनाशकृत् ॥1॥
विबन्धाध्मानशोथामन्द्राहिक्काज्वरापहम् ॥
प्रमेहपीनसश्लेष्मश्वासकासास्रनाशकृत् ॥2॥
आमदोषविबन्धार्शःप्रमेहज्वरनाशनः ॥
अलक्ष्मी रूक्षत्तां हन्ति रक्षो विघ्नविनाशकृत् ॥3॥

5.मन्थन-पात्रणां नामानि लिखत।

मन्थनपात्राणि

अधरारणिः, उत्तरारणिः, देवयोनिः, प्रमन्थः, चात्रम्, ओविलो, नेत्रम्,
धिमन्थनशकलः—इत्यग्निमन्थनयन्त्रावयवद्रव्याणि।

6.दशायुधस्य नामानि लिखत।

आयुधानि

स्फ्यम् कपालानि च; शूर्पम्, अग्निहोत्रहवणी च; शम्या, कृष्णाजिनं च; उलूखलं, मूसलं च; दृषद्, उपलं चेत्येतानि दशपात्राणि यज्ञायुधसंज्ञकानि भवन्ति। दर्शपूर्णमासस्य युद्धरूपत्वात्, तत्र चैषां प्राधान्येनोपयोगात्॥

7.के दश चमसाः?

चमसाः 10

यजमानचमसः, ब्रह्मचमसः, होतृचमसः, उद्गातृचमसः, आग्निध्रचमसः, प्रशास्तृचमसः, पोतृचमसः, नेष्टृचमसः, अच्छावाकचमसः, व्रतशंसेचमसः; इत्येतानि चमसपात्राणि दश॥

पलाशमया: वटमया अन्यकाष्ठमया

८. प्रणिता-प्रोक्षणी पात्रयोःस्वरूपं लिखत।

प्रणीतापात्रम्

प्रणीता प्रणयनम्, आश्वत्थं वारणं वा प्रादेशमात्रमष्टांगुलबिलं चतुरंगलदण्डं पात्रम्। तेन प्रणीतानाम्न्य आपो नीयन्ते। "प्रस्थमात्रोदकग्राही प्रणीता चमसो भवेदि" त्याहुः॥

प्रोक्षणीपात्रम्

अथ प्रोक्षणीपात्रम्। पाणिमात्रं बैकङ्कतं हंसमुखप्रसेकं त्वग्बिलं चतुरंगुलं च कार्य्यम्॥

9.पञ्चस्त्रुक् पात्राणां नामानि लिखत।

स्रुचः ॥5॥

स्रुवः, ध्रुवा, जुहूः, उपभृत्, अग्निहोत्रहवणी इत्येतानि पञ्च स्रुक्संज्ञकानि पात्राणि।

10.श्रुतिलक्षणं प्रतिपादयत।

(५६) श्रुत्यादिषट्प्रमाणानि श्रुतिलक्षणञ्च

तत्र षट्प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः। तच्च द्विविधम्। केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति। तत्र 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'ति केवलक्रमपरम्। वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात्। 'वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष' इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम्। एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात्।।५६।।

11.साद्यस्क्र- यागस्य वर्णनं क्रीयताम्।

(६५) साद्यस्क्रयागः

तथाहि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः । अग्नीषोमीयः सवनीय आनुबन्ध्यश्चेति । ते च भिन्नदेशाः । अग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि । सवनीयः सुत्याकाले । आनुबन्ध्यस्त्वन्ते । साद्यस्क्रो नाम सोमयाग-विशेषः । स चाव्यक्तत्वाद् ज्योतिष्टोमविकारः । अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्क्रे चोदकप्राप्ताः । तेषां च तत्र साहित्यं श्रुतं 'सह पशूनालभेत' इति । तच्च साहित्यं सवनीयदेशे । तस्य प्रधान-प्रत्यासत्तेः । स्थानातिक्रमसाम्याच्च ।।६५।।

१४.पञ्चस्त्रुक् पात्राणां प्रतिपादनं क्रीयताम्।

स्रुवः

खादिरोऽग्रभागेऽङ्गुष्ठपर्वमात्रवर्त्तुलबिलयुक्तपुष्करोऽरत्निमात्रदीर्घा बाहुमात्रेः वा खातेन हस्ततलवदाकृत्या पद्यमपत्रवत् स्रुवःकार्य्यः। अत्राहुः–

अरत्निमात्रो हंसास्यो वर्त्तुलोऽङ्गुष्ठपर्ववत्।

अर्द्धपर्वप्रणाल्या च युक्तो नासाकृतिर्भवेत्।इति॥

वैकङ्कत स्रुवोऽप्यस्यैव भेदः। आज्यादिद्रव्यमस्मात् स्रवति तस्मात् स्रुवः॥1॥

ध्रुवा

वैकङ्कती जुहूसद्दशी ध्रुवा क्रियते। साहि होमाद्यर्थं स्रुवेण गृह्यमाणस्याज्यस्याऽऽधारभूता यागसमाप्तिं यावदेकत्र वेद्यां स्थिरा भवति तस्माद् ध्रुवा॥2॥

जुहूः

पालाशी चाग्निहोत्रहवणीसदृशाकारा जुहूः क्रियते। हूयतेऽनया, तस्माज्जुहूः। 'पुष्करस्रुगि' त्यस्या एव भेद इत्याहुः॥3॥

उपभृत्

आश्वत्थी जुहूतल्या चोपभृत् क्रियते। चतुर्विंशत्यंगुलदण्डा हंसमुखी पर्वखाता च। जुह्वाः समीपे ध्रियते तस्मादुपभृत्॥4॥

अग्निहोत्रहवणी

वैकङ्कती त्वग्निहोत्रहवणी प्रागेवोपदर्शिता॥5॥

सर्वाश्चैताः स्रुचो मूलदण्डा हंसमुखप्रसेकास्त्वग्बिलाः पाणिमात्रपुष्करा बाहुमात्र्यः क्रियन्ते। अन्येऽप्येवं स्रुवभेदा भवन्ति–वर्त्तुलास्याः, शंकुमुखाः, पर्वखाताः, समानाश्चेति सामान्यो धर्म्मः।

इति पञ्चस्रुक् पात्राणि॥

धन्यवादः

- डॉ धर्मेन्द्रकुमारपाठकः
- जयपुर-परिसरः